

מבוא

מראשיתה הייתה הציונות הדתית תופעה רבת גוונים. את דגלה נשאו דמויות וזרמים בעלי אוריינטציות שונות ואף מנוגדות: חלוצים סוציאליסטים לצד בורגנים 'בעלי בתים', בעלי עמדות מיסטיות ומשיחיות לצד בעלי עמדות רציונליסטיות ולא גאולתיות. ברבות השנים אף גדל הפער: את מפעל ההתיישבות ביהודה, בשומרון ובחבל עזה, שייסד גוש אמונים, קידמה ביקורת גלויה מצד חוגים ציוניים דתיים אחרים; ואת עולם הישיבות והאתוס הנלווה לו – יש שקיבלו בכרכה, ואחרים – בהסנות. הבדלים של ממש בגישות בתחומי הדת, החברה, הכלכלה והפוליטיקה קיימים בין המשתייכים השונים לקבוצת-האם. בהשפעת הלכי רוח פוסט-מודרניים, מצד אחד, וחדירת מאפיינים של ניו-איג', מצד אחר, אך גם בעקבות התמורות הפוליטיות, פינוי היישובים בגוף קטיפי ואירועי עמונה נוצרו בשנים האחרונות קבוצות חדשות אנטי-נומיסטיות ואנטי-ממלכתיות לצד קבוצות הקוראות לכינון ציונות דתית חדשה או להתחרדות. תיאור זה חושף את המורכבות של הזהות הציונית הדתית – לא מורכבותה של האידאולוגיה, אלא מורכבותם של נושאייה: הציונים הדתיים, השייכים בר-זמנית לכמה קהילות ריאליות ומדומיינות, מורכבות המראה לעתים את חוסר העקביות שבריאליה. בגלל כל אלה קשה לאפיין את הציוני הדתי המצוי. הזהות של הציונות הדתית על כל זרמיה ותתי-זרמיה היא אפוא דינמית ומשתנה ובכך עומדת בין החדש לישן, בין המסורת לחדשנות, בין ה'פנים' ל'חוץ' (כלומר אין היא זהות המכוננת על ידי ה'פנים' בלבד, אלא מאותגרת ומתעצבת על ידי ה'חוץ'). מעבר לקולות ולצלילים השונים והמנוגדים העולים מבין שורותיה, ניכרים שני מהלכים עוקבים המאפיינים את שלבי התפתחותה: שלב המרד ושלב היצירה.

בספר זה אבקש להתחקות על גלגולן של תופעות המרד והיצירה בציונות הדתית, ובייחוד אלו שהתגלמו במפעל הקמתו של 'הקיבוץ הדתי'. המטרה היא להבין את מניעיהן הראשוניים ואת ראשיתן, ללוות את התפתחותן של האידאולוגיות ואת התמודדות הוגיהן עם האדם ועם המציאות בארץ ישראל ולנתח את שאיפותיו-יומרותיו של הקיבוץ הדתי. הקיבוץ הדתי הוא ללא ספק הביטוי הקיצוני ביותר לתהליכי המרד והיצירה שבציונות הדתית. המרד בדגמי האדם והחברה שאפיינו את הקיום היהודי בגולה והשאפה לעצב

דגמים חלופיים – אלה משותפים לו ולזרמים אחרים; אך הקיבוץ הדתי התאמץ ליישם את המרד בעקביות בכל מרחבי החיים וברבזמן ניסה לפתח פרשנות שתהלוך את תהליכי השינוי המיוחלים, הן פרשנות דתית והן פרשנות חברתית, וכך הוא נעשה לראש החץ של המהפכה הציונית הדתית. בקשת ההגשמה הטוטלית הביאה לידי בחינה מחודשת של סדרי החברה בדמותו של ניתוח פילוסופי וסוציולוגי של היחס יחיד-חברה ובחינה מחודשת של הדת והתודעה היהודית הדתית בדמותה של חשיבה דתית ומטה-הלכתית נועזת ונון-קונפורמית השוחה נגד הזרם. העמידה על חידוש זה והכנת עוצמתו של השיח הציוני הדתי הזה כרוכות בהכרת הקשרו התרבותי. בעקבות מלחמת ששת הימים נעלם כוחו המניע העיקרי של שיח זה ופינה את מקומו לשיח חדש. יוסקה אחיטוב מתאר את השינוי בשיח כשינוי המגמה הכללית של הציונות הדתית:

עד שנות החמישים והשישים עדיין אפשר היה לדבר בחוגים של הציונות הדתית על תיקון האדם ועל תיקון העם ועל תיקון העולם. רבנים ציונים, הוגים, וחברים מן השורה כאחד, בקיבוץ הדתי ובתנועת הפועל המזרחי והפריפריה שלה, יכלו לעשות אינטגרציה של עולמם היהודי הפנימי עם עולמות אחרים, ולנסח את השאיפה הבסיסית לתשובה ולתיקון במונחים ובשפה ההולמת את מיטב האידיאלים של העולם החיצוני. בכך יכלו, אולי לראשונה בהיסטוריה היהודית, להעמיד את עם ישראל בחזית אחת ואף בחזית קדמית יחד עם שאר האנושות.¹

מעטים הם החיבורים המקיפים על האידיאולוגיה של הקיבוץ הדתי מתוך שימת לב ראוייה להבדלי הגישות והאסכולות שהתפתחו בתוכו. מדינות מוצאם ומקורותיהם התרבותיים של מקימי הקיבוץ הדתי אינם אחידים: לצד חותמם הכולט של יהודי גרמניה הטביעו את חותמם עליו גם יהודי מזרח אירופה, אבל מטענם היה שונה רגשית, דתית ואידאולוגית. שונים היו אלה מאלה בדתיותם, בדבקותם באידאל הסוציאליסטי ובפרשנותם למפעל הציוני-לאומי. הבדלים אלו לא התמזגו לכלל תפיסה אחת, אך גם לא נותרו בטהרתם במפגש עם כלל החברים בקבוצות. דומה עם זאת שירה של ההשפעה הגרמנית הייתה על העליונה בעיצוב זהותו הדתית-חברתית של הקיבוץ הדתי.

בספר זה אציג את תפיסותיו של הקיבוץ הדתי כחלק מן ההגות הציונית הדתית כפי שאלה באו לידי ביטוי במשנתו של משה אונא (1902-1989). אונא נחשב לאדריכל המרכזי של הגות הקיבוץ הדתי, אבל משנתו טרם זכתה לתיאור הולם ולמחקר ממצה. בקרב הוגי הציונות הדתית ומקימי המפעל הציוני הדתי, אונא בולט בתפקידים שמילא גם כאיש רוח וגם כאיש מעשה: הוגה, אידאולוג וחוקר, חלוץ, חבר כנסת ומשפטן, ולבסוף מוכיח בשער ונביא זעם.

1 אחיטוב, ציונות דתית, עמ' 27.

זהו ניסיון ראשון להבין את מפעל הקיבוץ הדתי לאור ניתוח כתביו ועולמו הפנימי של אחד ממייסדיו. אונא פיתח משנה ציונית דתית עמוקה, מרתקת ונועזת, הבוחנת בקפדנות את היבטי המהפכה הציונית ואת השפעותיה על הקיום היהודי. כהומניסט וכסוציאליסט האמון על יסודות הדמוקרטיה הוא מתבונן בהופעותיה השונות של היהדות במאה העשרים ומבקש לשרטט את קוויה הייחודיים של התודעה הציונית דתית, ובפרט את זהותו הייחודית של הקיבוץ הדתי מתוך התייחסות כוללת לתמורות הניכרות שפקדו אותו. לפיכך אין בספר הצגה של האיש ועמדותיו בלבד, אלא גם הצצה – דרך העיון בהן – אל עולם ציוני-דתני עשיר ומגוון. העיון ההגותי וההיסטורי המשולב בספר לא נועד להזכיר נשכחות, אלא להעלות אפשרויות של זהות שנעדרו מן הזירה הציבורית. יצירתו הספרותית של אונא עשירה מאוד. לצד ספרי מחקר העוסקים בהיסטוריה של הציונות הדתית, היא מתפרסת על פני מאות מאמרי עיון, פובליציסטיקה, כתבות עיתונאיות והתכתבויות רבות מאוד עם דמויות מפתח בעולם היהודי – אקדמאים, סופרים, פוליטיקאים, רבנים ואנשי ציבור. מאחר שהגותו עוסקת בהשתלשלות האירועים בתקופה היסטורית נתונה, הייתי אמור לבחון את שיטתו לאור עקרונות הקריאה הדיאכרונית, המבליטה את הרקע ההיסטורי שביסוד הטענות. ואכן כשלא היה אפשר לנתק טענה כלשהי מהקשר ההיסטורי, אימצתי אותה. אך מאחר שמטרתי בספר זה לבחון הגות חיה ולהעריך את תרומתה לשיח הזהות הציונית הדתית, ראיתי לנכון לשלב גם קריאה סינכרונית, המתמקדת בטיעונים ולא בסיבותיהם. הגות המתפרסת על תקופה של חמישים שנות יצירה אינה נקיה מהתפתחויות, ממתחים ולעיתים אף מסתירות פנימיות. בעת הצורך השתדלתי להצביע עליהם.

הספר מחולק לשלושה חלקים מרכזיים: החלק הראשון עוסק בנושא הזהות של הציונות הדתית על פי תפיסתו של אונא, נושא שהוא הרקע הכללי למשנתו. בחלק זה אתמקד בשני מוטיבים מרכזיים שלא איבדו מחשיבותם עד היום: הלאומיות ויחסה אל המוסר (פרק א) והמדיניות הסקטוריאלית של הציונות הדתית (פרק ב). בחלק השני מתוארים ניצני האידאולוגיה של הקיבוץ הדתי (פרק ג) והדילמות שעלו בדרכי התהוותן של הקהילות הקיבוציות (פרק ד). החלק השלישי דן בתפיסתו הדתית של הקיבוץ הדתי ובחזונו לחידושה הכולל של הדת: פרק ה עוסק בנקודות המפגש בין הדת היהודית לסוציאליזם, ופרק ו עוקב אחרי צמיחתה של הדתיות הדמוקרטית על כל השפעותיה המהפכניות.

תודתי נתונה לדנה ספראי, מנהלת ארכיון הקיבוץ הדתי בקבוצת יבנה, שפתחה לפניי באדיבות את שערי ארכיונו המרתק של משה אונא, וכן ליהודית אמיר מארכיון קיבוץ שדה אליהו, שהעמידה לרשותי מסמכים רבי-ערך. אני מודה מקרב לב לכל אנשי בית ההוצאה, למרגלית אבישר ולענת גל על עבודתן המסורה ודאגתן להוציא ספר זה בצורה נאה ומתוקנת. העורכת הלשונית, צילה שטרן, תרמה תרומה משמעותית לשיפור ולליטוש סגנון הספר והפכה את הקריאה בו לנעימה ורעננה.

כתיבתו של הספר ארכה חודשים רבים והתאפשרה הודות לכך שניתן לי לייחד את זמני למחקר; על כך אני מודה לחברי שדה אליהו, אנשי תורה ועבודה, אשר ידעו להעריך את חשיבות הכתיבה ואף שוחחו עמי רבות בנושא זה ועודדו אותי ממושכות. תנועת הקיבוץ הדתי ובראשה מר נחמיה רפל ראו בכתיבת חיבור על משה אונא והקיבוץ הדתי דרך לדון בסוגיות היסוד שעמדו ועומדות בבסיס החוויה הקיבוצית הדתית וסייעו ביד נדיבה להוצאת הספר. רבים תרמו לחידוד התזות המוצעות בספר ובראשם פרופ' אבי שגיא, אשר קרא בעיון רב את כתב היד והעיר הערות מועילות. תלמידי ותלמידותיי אשר במוסדות הלימוד של תנועת הקיבוץ הדתי ועמיתיי בבית המדרש 'רשות הרבים', שבחסותו של 'מרכז הרצוג', שמעו את הדברים בהתהוותם ותרמו את תרומתם לליבון הנושאים. ולבסוף, אשתי סיון וילדינו – תהל, כרמי, צור, חובב, יונה וצופיה – ידעו לשאול, להוסיף, לתמוך ולהעריך, כל אחד בדרכו, לאורך כל שלבי הכתיבה. ספר זה מוקדש להם באהבה.